

Przeciwko **TTIP, CETA** i **ISDS**: Lekcje z Kanady

Autor: Maude Barlow

O autorce

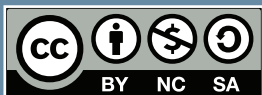
Maude Barlow jest Prezesem Zarządu Krajowego organizacji Council of Canadians. Maude Barlow ma w swoim dorobku dwanaście doktoratów honoris causa, a także wiele nagród i wyróżnień, m. in. otrzymaną w 2005 r. Right Livelihood Award – nagrodę nazywaną także „Alternatywnym Noblem”. Pełniła Funkcję Senior Advisor on Water (Główny Doradca ds. Gospodarki Wodnej) przy 63 Przewodniczącym Zgromadzenia Parlamentarnego ONZ. Przewodziła kampanii o uznanie przez ONZ prawa dostępu do wody za jedno z praw człowieka. Jest także autorką kilkudziesięciu raportów oraz 17 książek, z których ostatnia nosi tytuł „Blue Future: Protecting Water for People and the Planet Forever” („Błękitna przyszłość - ochrońmy wodę dla ludzi i planety na zawsze”). Od wielu dekad działa jako aktywistka w walce o sprawiedliwe traktaty handlowe w Kanadzie i na całym świecie.

Powstanie niniejszego raportu było możliwe dzięki życzliwemu wsparciu JMG Foundation.

Zdjęcia

Okładka: „Canadian Pride”, autor Brandon Koger, z wykadrowaniem i modyfikacjami, licencja CC by-nc-sa 2.0

Strona 2: Fotografia © Wolfgang Schmidt

Przeciwko TTIP, CETA i ISDS:

Lekcje z Kanady

Contents

Wstęp	4
Czym są TTIP i CETA?	4
W jaki sposób TTIP i CETA ograniczają prawa regulacyjne rządów?	5
Czym jest ISDS?	6
Jakie są doświadczenia Kanady związane ze stosowaniem mechanizmu ISDS w ramach układu NAFTA?	8
Dlaczego umowa CETA ma takie samo znaczenie, jak partnerstwo TTIP?	10
A co z próbami reformy mechanizmu ISDS?	12
Co możemy zrobić na poziomie międzynarodowym , żeby unicestwić te porozumienia?	13
Przypisy końcowe	15

Niniejszy dokument jest **ostrzeżeniem** dla Europejsek i Europejczyków, którym zależy na zdrowiu, dostępie do usług publicznych i ochronie zasobów naturalnych.

Wstęp

W 1989 r. Kanada i Stany Zjednoczone podpisały amerykańsko-kanadyjską umowę o wolnym handlu (CUSTA).

W 1994 r. oba te kraje oraz Meksyk podpisały Północnoamerykański Układ Wolnego Handlu (NAFTA). Te dwa porozumienia stały się wzorcem dla nowej generacji dwustronnych i regionalnych umów handlowych.

W wyniku umowy CUSTA Kanada straciła znaczną część swojej bazy produkcyjnej, ponieważ amerykańskie korporacje zamknęły fabryki na terenie Kanady i przenieśli je za granicę. Kanada zrzekła się także kontroli regulacyjnej nad swoimi zasobami energii. Układ NAFTA wprowadził też mechanizm rozstrzygania sporów między inwestorem a państwem (ISDS), w ramach którego przedsiębiorstwa z tych trzech krajów mogą pozywać rządy za zmianę przepisów czy polityki, gdy uznają, że taka zmiana negatywnie wpłynie na ich wyniki finansowe.

Dziedzictwo układu NAFTA jest wciąż żywe i widoczne zarówno w transatlantyckim partnerstwie handlowo-inwestycyjnym (TTIP) między Unią Europejską a Stanami Zjednoczonymi, jak i w kompleksowej umowie gospodarczo-handlowej (CETA) między UE a Kanadą. Chociaż porozumienia te wprowadzają wiele innowacji w handlu, zawierają jednocześnie klauzule dotyczące ISDS, które są szczególnie kontrowersyjne w Europie.

W wyniku zawarcia układu NAFTA Kanada jest najczęściej pozywanym przez inwestorów państwem wśród krajów rozwiniętych, a Kanadyjczycy mogą podzielić się ważnymi doświadczeniami z Europejczykami, którzy stoją wobec wyzwań związanych z TTIP i CETA. Niniejszy dokument jest ostrzeżeniem dla Europejsek i Europejczyków.

Czym są TTIP i CETA?

TTIP to proponowane partnerstwo handlowo-inwestycyjne między UE a USA, mające na celu wzajemne otwarcie rynków w sektorach przedsiębiorstw, takich jak branża farmaceutyczna, tekstylna, energetyka i rolnictwo. Negocjacje w sprawie tego porozumienia toczą się w większości za zamkniętymi drzwiami, a informacje przekazywane do wiadomości publicznej są tylko szczątkowe.

CETA to kanadyjski odpowiednik TTIP, którego proces negocjacyjny jest na znacznie bardziej zaawansowanym etapie. We wrześniu 2014 r. premier Kanady Stephen Harper, przewodniczący Komisji Europejskiej José Manuel Barroso oraz przewodniczący Rady Europejskiej Herman Van Rompuy podpisali wspólną deklarację, aby uczcić zakończenie negocjacji w sprawie umowy CETA. Przy okazji podpisania wspólnej deklaracji po raz pierwszy oficjalnie upubliczniono tekst tej umowy. Jednak w Kanadzie i w Europie widoczny jest rosnący sprzeciw wobec tego porozumienia.

Zwolennicy tych porozumień twierdzą, że TTIP i CETA wywołają wzrost gospodarczy w UE i Stanach Zjednoczonych oraz przyczynią się do tworzenia miejsca pracy i zwiększenia dobrobytu. Historia układu NAFTA pokazuje jednak, że korzyści odnoszą prawie wyłącznie korporacje. Podczas gdy pensje dyrektorów generalnych i zyski przedsiębiorstw w Kanadzie gwałtownie wzrosły od 1994 r., dochody rodzin i pracowników utrzymują się na stałym poziomie, a zadłużenie rodzin urosło do nienotowanego w przeszłości poziomu.¹

TTIP i CETA, tak jak większość współczesnych umów handlowych, mają na celu także zniesienie „barier pozataryfowych” w dziedzinie handlu. Bariery te obejmują normy i przepisy, które mogą istotnie się różnić między poszczególnymi krajami – w takich obszarach jak bezpieczeństwo żywności, usługi finansowe,

przepisy dotyczące ochrony środowiska czy standardy pracownicze.

Międzynarodowe korporacje chcą mieć „równe zasady gry” przy przekraczaniu granic i walczą o najmniejszy wspólny mianownik. Po podpisaniu układu NAFTA w Kanadzie „zharmonizowano” wszystkie normy w zakresie bezpieczeństwa żywności, zabezpieczenia społecznego i ochrony środowiska, równając je w dół.

Układ NAFTA ułatwił także ekspansję wielkopowierzchniowego, nastawionego na eksport rolnictwa wykorzystującego pestycydy i GMO, stworzył korzystne warunki dla rozwoju szkodliwego dla środowiska górnictwa w Meksyku, ograniczył możliwości Kanady w zakresie regulowania jej własnego sektora energetycznego, zmusił Kanadę do wywożenia dużych ilości paliw kopalnych do USA oraz osłabił normy ochrony środowiska w Ameryce Północnej, oferując korporacjom nowe instrumenty kwestionowania polityki w tym zakresie.²

Na mocy porozumień CETA i TTIP samorzędy terytorialne po raz pierwszy będą podlegać regulacjom w zakresie udzielania lokalnych zamówień publicznych, które uniemożliwią im wspieranie lokalnych przedsiębiorstw i lokalnego rozwoju gospodarczego. Zgodnie z wynikami analizy Canadian Centre for Policy Alternatives istotnie ograniczy to możliwości znacznej większości samorządów terytorialnych w Ameryce Północnej i Europie do wykonywania wydatków publicznych do osiągnięcia ważnych celów społecznych – od tworzenia dobrych miejsc pracy, przez wspieranie lokalnych rolników, po zapobieganie zmianom klimatu.³

W jaki sposób TTIP i CETA ograniczą prawa regulacyjne rządów?

W TTIP i CETA wprowadza się nowe ograniczenia w zakresie uprawnień regulacyjnych rządów wykonywanych w interesie obywateli lub środowiska naturalnego, poprzez ustanawianie zobowiązań, które wykraczają znacznie poza tradycyjny w umowach handlowych wymóg zakazu dyskryminacji pomiędzy zagranicznymi i lokalnymi przedsiębiorstwami. Nakładają one ograniczenia na przepisy krajowe dotyczące usług i „innej działalności gospodar-

czej”, między innymi górnictwa, sektora ropy naftowej i gazu, leśnictwa, rolnictwa i rybołówstwa. Ponieważ umowy te mają charakter odgórny, wyjątki od tego programu deregulacji trzeba wyszczególniać i negocjować.

Jak wyjaśnia Transnational Institute (TNI), harmonizacja poprzez równanie w dół zmniejsza kontrolę i obniża normy nałożone na kapitał i przedsiębiorstwa. Jeśli prawo pracy w UE zapewnia pracownikom większą ochronę, to należy spodziewać się nacisków na wszystkie rządy, by przyjęły normy Stanów Zjednoczonych, które deregulują prawa pracownicze.⁴ Jeśli w Kanadzie mechanizmy kontroli finansowej są bardziej wymagające, to będzie się naciskać, a nawet wymagać, by Kanada dokonała harmonizacji na poziomie bardziej zderegulowanych norm.

Kanada, która przetrwała w znacznej mierze kryzys finansowy w 2008 r. dzięki utrzymaniu ścisłej kontroli nad swoimi bankami, otworzyła już swój sektor finansowy na konkurencję europejskich przedsiębiorstw usług finansowych działających w Kanadzie – nie dokonał tego w tej skali nawet układ NAFTA. Jeśli dany europejski bank uzna, że jest dyskryminowany w wyniku surowszych regulacji finansowych w Kanadzie, może pozwać kanadyjski rząd.⁵

Ponadto TTIP i CETA to pierwsze umowy handlowe, które zawierają postanowienie o obowiązkowej współpracy w dziedzinie regulacji, czyli o procesie harmonizowania norm i regulacji w poszczególnych krajach – w zakresie towarów tak zróżnicowanych, jak rurociągi, chemikalia i żywność.

Porozumienie CETA prowadzi do procesu, w którym wszystkie różnice w przepisach pomiędzy Europą i Kanadą, dotyczące, przykładowo, prawa pracy, norm ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności czy przepisów podatkowych, mogą zostać uznane za przeszkodę dla handlu i zostać zniesione. Obie strony umowy zobowiązują się wymieniać między sobą informacje na temat planowanych lub proponowanych przyszłych przepisów, nawet zanim przedstawią je swoim parlamentom, aby zagwarantować, że przepisy te nie zakłócą wymiany handlowej. Oznacza to, że jedna ze stron umowy może wprowadzić zmiany w przepisach, zanim zobaczą je przedstawiciele

społeczeństwa wybrani w wyborach czy też ogół opinii publicznej.

W Kanadzie istnieje wymóg, by wszystkie nowe projekty regulacji i przepisów weryfikowali eksperci w dziedzinie handlu, w celu potwierdzenia, że przepisów tych nie będzie można podważyć na mocy układu NAFTA. Przewiduje się, że wszystkie nowe regulacje europejskie będą musiały być weryfikowane i zatwierdzone przez Kanadę i odwrotnie – pod względem zgodności z umową CETA.

Kanada i Unia Europejska postanowiły także wyznaczyć organy zewnętrzne do zadań w zakresie oceny norm produktów, pozostawiając ważne decyzje dotyczące regulacji i norm w gestii sektora prywatnego. Na mocy umowy CETA powstanie także Forum współpracy regulacyjnej, mające na celu ułatwienie współpracy w zakresie prawodawstwa i współpracy z „interesariuszami”, w tym z przedsiębiorstwami.

W ramach partnerstwa TTIP posunięto się nawet dalej. Jak wyjaśnia Corporate Europe Observatory (CEO), na mocy partnerstwa TTIP została stworzona Rada współpracy regulacyjnej, która po raz pierwszy w historii umów handlowych przyznałaby korporacyjnym grupom interesu z Ameryki Północnej i Europy formalne wpływy i możliwość „współtworzenia” regulacji i norm we wszystkich obszarach. Tej nowej biurokratycznej instytucji przyznano by znaczącą władzę, mogącą powstrzymać Komisję Europejską przed zgłaszaniem propozycji przepisów, które nie byłyby zgodne ze zbiorem zasad sprzyjających biznesowi.⁶

Zwolennicy partnerstwa TTIP uważają, że współpraca regulacyjna ograniczy niepotrzebną biurokrację, natomiast obserwatorium CEO twierdzi, że jest to propozycja strategiczna służąca wyeliminowaniu spornych różnic już po podpisaniu umów handlowych, gdy zmniejszy się poziom kontroli publicznej.

Normy ochrony środowiska zostały już drastycznie obniżone w USA za czasów byłego prezydenta George’a Busha, a w Kanadzie podczas rządów premiera Harper.^{7,8,9} Deregulacja ochrony środowiska postępuje również w Europie – pod kierunkiem przewodniczącego Komisji Europejskiej Jeana-Claude’a Junckera. Porozumienia CETA i TTIP będą prezentem

dla korporacji europejskich i grup interesu, które starają się przyspieszyć proces obniżania norm ochrony środowiska.

Czym jest ISDS?

Mechanizm rozstrzygania sporów inwestor-przeciw-państwu (ISDS) daje prywatnym inwestorom w ramach prawa międzynarodowego uprawnienia do zastosowania procedury rozstrzygania sporów w sprawach przeciwko zagranicznemu rządowi. Mechanizm ten, początkowo stosowany w celu ochrony prywatnych firm z krajów tzw. rozwiniętych przed zagrożeniem nacjonalizacji ich inwestycji w krajach globalnego Południa, drastycznie rozrósł się w ostatnich dziesięcioleciach.

Obecnie przedsiębiorstwa ubiegają się o rekompensatę finansową w przypadkach, gdy zagraniczne rządy wprowadzają nowe przepisy czy polityki – dotyczące przykładowo ochrony środowiska, zdrowia albo praw człowieka – które negatywnie wpływają na ich wyniki finansowe.

Wiele sporów rozstrzyga Międzynarodowe Centrum Rozstrzygania Sporów Inwestycyjnych Banku Światowego (ICSID). Firma Phillip Morris, producent papierosów, wykorzystwała ten mechanizm do zakwestionowania australijskich przepisów dotyczących opakowań papierosów, mających na celu wspieranie zdrowia publicznego. Szwedzka firma Vattenfall pozwała Niemcy na kwotę wynoszącą podobno 4,7 mld EUR w wyniku decyzji Niemiec o stopniowej rezygnacji z energii jądrowej.

Klauzulę o ISDS zawiera się w dwustronnych i regionalnych umowach handlowo-inwestycyjnych, co pozwala przedsiębiorstwom z danego kraju pozwać bezpośrednio rząd innego kraju w ramach prywatnego postępowania arbitrażowego. Mechanizm ten zasadniczo przyznaje w ten sposób korporacjom status równy rządowi i prywatyzuje system rozstrzygania sporów między krajami.

Według Konferencji Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju (UNCTAD) obecnie ponad 3200 umów na całym świecie (głównie dwustronnych) zawiera mechanizm ISDS – a kolejne takie umowy są zawierane średnio co dwa tygodnie. Te prawa korporacyjne są

Obecnie ponad **3200** umów zawiera klauzule dotyczące mechanizmu ISDS.

Do chwili obecnej przedsiębiorstwa wykorzystały mechanizm ISDS już ponad **600** razy, aby zakwestionować działania rządów.

ugruntowane zarówno w układzie NAFTA, jak i we wszystkich nowych regionalnych umowach, w tym w porozumieniach CETA i TTIP. Do chwili obecnej przedsiębiorstwa wykorzystały mechanizm ISDS już co najmniej 600 razy, aby zakwestionować działania rządów.

Większość spraw wykorzystujących mechanizm ISDS wszczęły przedsiębiorstwa z Północy przeciwko decyzjom podjętym przez kraje Południa. I korporacje wygrywają te sprawy. W raporcie UNCTAD z 2015 r. wykazano, że 60% spraw rozstrzygnięto na korzyść inwestora prywatnego, a tylko 40% na korzyść państwa, co pokazuje, że korporacje stale i skutecznie podważają regulacje rządowe i kontrolę publiczną.¹⁰

Wbrew zapewnieniom zwolenników mechanizmu ISDS, że jest to sprawiedliwy i niezależny system rozstrzygania sporów, szczegółowe badania przeprowadzone przez CEO i TNI wykazały, że elitarna grupa prawników, arbitrow i spekulantów finansowych zarabia krocie, wyszukując i aktywnie namiawiając korporacje w celu pozywania rządów na całym świecie z powodu wprowadzonych nowych zasad w dziedzinie zdrowia, bezpieczeństwa, pracy oraz ochrony środowiska.

Mała grupa 15 arbitrow, pochodzących prawie wyłącznie z Europy, Kanady i USA, zarabiających nawet 1,5 mln EUR na jednej sprawie, rozstrzygała 55% wszystkich sporów. „Zbudowali przemysł służący własnym celom, warty wiele milionów dolarów, zdominowany przez

wąską, ekskluzywną elitę kancelarii prawnych i prawników, których wzajemne powiązania i interesy finansowe wzbudzają poważne wątpliwości co do ich zaangażowania na rzecz wydawania sprawiedliwych i niezależnych wyroków” – stwierdzają autorki raportu Pia Eberhardt i Cecilia Olivet.¹¹

Cichy rozwój potężnego międzynarodowego systemu inwestycji okazał się pułapką dla sektek krajów i postawił zyski przedsiębiorstw ponad prawami człowieka i ochroną środowiska. Rozkwit tego „arbitrażu inwestycyjnego” kosztuje podatników miliardy dolarów i uniemożliwia stanowienie prawa w interesie publicznym.¹²

Mechanizm ISDS stanowi także zagrożenie dla praw człowieka. W czerwcu 2015 r. 10 sprawozdawców ONZ specjalizujących się w różnych aspektach praw człowieka wydało oświadczenie, zwracając uwagę na „potencjalnie szkodliwy wpływ”, jaki mogą mieć porozumienia takie jak CETA i TTIP na korzystanie z praw człowieka zapisanych w wiążących prawnie instrumentach ONZ. Eksperci ci zauważają: „Nasz niepokój jest związany z prawem do życia, wyżywienia, dostępu do wody i urządzeń sanitarnych, ochrony zdrowia, mieszkania, edukacji, nauki i kultury, godnych standardów pracy, niezawisłego sądownictwa, czystego środowiska naturalnego oraz z prawem do niebycia zmuszonym do zmiany miejsca zamieszkania.”

Jak zauważyli sprawozdawcy, zasady rządzące relacjami między inwestorem a państwem zapewniają ochronę inwestorom, a nie państwom i ich obywatelkom i obywatelom. Patrząc na historię stosowania mechanizmu ISDS, eksperci ONZ w dziedzinie praw człowieka uznali, że „funkcja regulacyjna wielu państw oraz ich zdolność do stanowienia prawa w interesie publicznym jest zagrożona.”¹³

Jakie są doświadczenia Kanady związane ze stosowaniem mechanizmu ISDS w ramach układu NAFTA?

Układ NAFTA był pierwszą umową handlową zawartą między krajami „rozwiniętymi”, która zawierała klauzulę o relacjach między inwestorem a państwem. W klauzuli tej przyznano inwestorom z Ameryki Północnej prawo do pozywania wzajemnie rządów swoich państw bez konieczności wcześniejszego podjęcia kroków prawnych w ramach krajowego systemu prawnego. Przed zawarciem układu NAFTA postanowienia dotyczące mechanizmu ISDS negocjowano jedynie pomiędzy krajami Północy a Południa.

W konsekwencji sporów w ramach mechanizmu ISDS zawartego w układzie NAFTA Kanada jest obecnie najczęściej pozywanym

Największe sprawy wszczęte przeciwko Kanadzie w ramach mechanizmu ISDS:

Firma AbitibiBowater:

130 000 000 CAD

■ (wypłacone)

Firma Lone Pine:

180 900 000 CAD

■ (sprawa w toku)

Firma Eli Lilly:

500 000 000 CAD

■ (sprawa w toku)

Firma Mesa Power Group:

775 000 000 CAD

■

(sprawa w toku)

państwem wśród krajów „rozwiniętych”. Pozwano ją więcej razy niż Stany Zjednoczone czy Meksyk. Spośród 80 znanych sporów inwestor-przeciw-państwu w ramach układu NAFTA, 37 spraw wszczęto przeciwko Kanadzie, 22 przeciw Meksykowi, a 21 przeciwko USA.

Rząd Stanów Zjednoczonych wygrał 11 spraw i nigdy nie przegrał sporu pomiędzy inwestorem i państwem w ramach układu NAFTA ani nie zapłacił jakiegokolwiek odszkodowania kanadyjskim lub meksykańskim firmom. Stanowi to dowód na to, że chociaż w umowach handlowych wszystkie strony wydają się być równo traktowane, silniejsze państwa są zwykle bardziej odporne na wyzwania w dziedzinie handlu.¹⁴

Kanada zapłaciła amerykańskim przedsiębiorstwom ponad 200 mln CAD (ok. 135 mln EUR) w wyniku siedmiu przegranych spraw, a obecnie, w toku nowych spraw, zagraniczni inwestorzy ubiegają się o ponad 2,6 mld CAD (ok. 1,75 mld EUR) z kanadyjskiego budżetu. Droga jest już sama obsługa prawna, dotychczas Kanada wydała ponad 65 mln CAD (ok. 45 mln EUR) na obsługę spraw związanych z układem NAFTA.

Zgodnie z informacjami Kanadyjskiego Centrum Alternatyw Politycznych prawie dwie trzecie spraw przeciwko Kanadzie dotyczyło kwestii związanych z ochroną środowiska albo zarządzaniem zasobami, które rzekomo miały wpływ na zyski amerykańskich firm.

Przykładowe sprawy rozstrzygane w ramach ISDS:

- Ethyl, przedsiębiorstwo chemiczne z USA, skutecznie zakwestionowało kanadyjski zakaz importu benzyny zawierającej MMT, czyli dodatek uważany za neurotoksynę. Kanadyjski rząd uchylił zakaz i wypłacił firmie 13 mln USD (ok. 10,2 mln EUR) odszkodowania za utratę zysku operacyjnego.
- Firma Bilcon Construction, mająca siedzibę w Jersey, żąda 300 mln USD (ok. 270 mln EUR) odszkodowania od rządu Kanady po wygraniu sprawy w ramach układu NAFTA. Sprawa ta jest związana z planem firmy dotyczącym budowy kopalni kruszywa i terminalu morskiego na terenie Nowej Szkocji (obszar wrażliwy pod wzglę-

dem środowiskowym) oraz transportu kruszyw bazaltowych przez Zatokę Fundy (miejsce o najwyższych pływach na świecie), który został odrzucony przez zespół do spraw oceny wpływu na środowisko.

- Panel arbitrażowy układu NAFTA nakazał rządowi Kanady wypłacenie przedsiębiorstwu Exxon-Mobil, największemu światowemu operatorowi działającemu w sektorze ropy naftowej i gazu, kwoty 17,3 mln CAD (ok. 11,6 mln EUR). Miało to miejsce w wyniku zakwestionowania przez tę firmę rządowych regulacji, według których zagraniczni inwestorzy prowadzący poszukiwania surowców na szelfie kontynentalnym należącym do prowincji Nowa Fundlandia i Labrador – gdzie wspomniana firma prowadzi intensywne działania – muszą inwestować w lokalne badania i rozwój.
- Farmaceutyczny gigant, firma Eli Lilly, pozwała Kanadę na kwotę 500 mln CAD (ok. 337 mln EUR) po tym, jak trzy instancje sądów w Kanadzie odmówiły firmie rozciągnięcia ochrony patentowej na jeden z jej produktów. Sprawa ta jest szczególnie niepokojąca, ponieważ kwestionuje się w niej prawo kanadyjskie w jego wykładni dokonanej przez sądy w Kanadzie. Ten precedens oznacza przekroczenie nowej granicy w ramach mechanizmu ISDS
- Firma Dow AgroSciences, chemiczny gigant, wykorzystwała układ NAFTA, by zmusić prowincję Quebec do publicznego oświadczenia, że związek chemiczny 2,4-D nie stanowi „niedopuszczalnego zagrożenia” dla zdrowia ludzi, jak twierdził wcześniej rząd. Sprawa wybuchła po tym, jak prowincja ta zakazała stosowania substancji 2,4-D, czyli pestycydu, którego związek z rakiem i uszkodzeniami komórek wykazano w licznych badaniach – jak twierdzi Natural Resources Defence Council (Rada Ochrony Zasobów Naturalnych). Rząd Kanady wypłacił amerykańskiemu gigantowi z sektora celulozowo-papierniczego, firmie AbitibiBowater, kwotę 130 mln CAD (ok. 88 mln EUR) po tym, jak firma skutecznie wykorzystwała układ NAFTA, by domagać się odszkodowania za „przywileje dotyczące wody i drewna”, które utraciła, kiedy

zakończyła swoje działania na terenie prowincji Nowa Fundlandia i Labrador po 100 latach, pozostawiając pracowników bez wypłacanych emerytur. Sprawa ta ma szczególnie niepokojący wymiar, ponieważ daje zagranicznemu inwestorowi prawo do żądania odszkodowania za zasoby, z których korzystał, kiedy podlegał innej jurysdykcji.

- Amerykańska firma gospodarki odpadami, S.D. Myers, podważyła podobny zakaz eksportu toksycznych odpadów PCB. Kanada wypłaciła firmie ponad 6 mln CAD (ok. 4 mln EUR).
- Firma energetyczna Mesa Power Group, której właścicielem jest miliarder z Teksasu T. Boone Pickens, domaga się 775 mln CAD (ok. 523 mln EUR) w toku sprawy kwestionującej ustawę Green Energy Act (Ustawa o zielonej energii) prowincji Ontario, wspierającą lokalnych operatorów farm wiatrowych. Kanadyjskie przedsiębiorstwo energetyczne Lone Pine pozwało rząd Kanady za pośrednictwem swojej amerykańskiej spółki zależnej na kwotę 180,9 mln USD (ok. 107,1 mln EUR) z powodu wprowadzonego w prowincji Quebec tymczasowego zawieszenia wszelkich działań związanych ze szczelinowaniem hydraulicznym pod dnem rzeki Świętego Wawrzyńca do czasu przeprowadzenia dalszych badań. Sprawa ta wzbudza niepokój, ponieważ krajowe przedsiębiorstwo wykorzystuje w niej swoją zagraniczną spółkę zależną, aby pozwać rząd własnego państwa.

Te i inne przykłady pokazują, że umowy handlowe i inwestycyjne, takie jak układ NAFTA, dają międzynarodowym korporacjom nowe, zdumiewające uprawnienia, umożliwiające narzucanie władzom publicznym swojej woli. Ale to prawdopodobnie tylko wierzchołek góry lodowej, ponieważ wiele nowych przepisów lub zmian w prawie nigdy nie zostaje wprowadzonych, gdyż zostają wcześniej zablokowane. Kanadyjski rząd wkrótce po zawarciu układu NAFTA wprowadził nową zasadę, w myśl której wszystkie nowe przepisy i zmiany istniejących przepisów muszą być weryfikowane przez ekspertów w dziedzinie handlu,

w celu potwierdzenia, że przepisów tych nie będzie można podważyć na mocy mechanizmu ISDS.

Dlaczego umowa CETA ma takie samo znaczenie, jak partnerstwo TTIP?

Wiele Europejek i Europejczyków ma dużą wiedzę na temat TTIP – partnerstwa ze Stanami Zjednoczonymi – i jest nim głęboko zaniepokojona. Mniej osób słyszało natomiast o umowie CETA. Co więcej, wiele spośród tych ostatnich mniej niepokoi umowa z Kanadą. Czyż kanadyjskie normy, wartości i regulacje w dziedzinach takich jak zdrowie, praca, prawa człowieka, bezpieczeństwo żywności i ochrona środowiska nie są bliższe tym obowiązującym w Europie od tych ze Stanów Zjednoczonych?

Taki argument słyszymy w Kanadzie. Wiele Kanadyjek i Kanadyjczyków było przeciwnych umowom o wolnym handlu zawierającym ze Stanami Zjednoczonymi z powodu obaw, że musielibyśmy zharmonizować normy zabezpieczenia społecznego poprzez równanie w dół. Natomiast są znacznie bardziej przychylni umowie z Europą, ponieważ nie postrzegają jej jako podobnego zagrożenia dla naszego stylu życia.

Ale w takim sposobie myślenia pomija się kilka kwestii. Po pierwsze, nieistotne jest, który kraj ma na początku wyższe normy. Ważne jest to, jak przedsiębiorstwa z obu stron Atlantyku wykorzystają współpracę regulacyjną i mechanizm ISDS w ramach umowy CETA, aby obniżyć normy we wszystkich obszarach. Ponadto w Kanadzie i w Europie już zachodzą procesy mające na celu deregulację ochrony środowiska, zdrowia i standardów pracowniczych oraz prywatyzację usług publicznych. Zwarcie umowy CETA doprowadzi do przyspieszenia tych procesów zarówno w Europie, jak i w Kanadzie.

Jednak być może najważniejszym powodem, dla którego Europejki i Europejczycy powinni niepokoić umowa CETA jest to, że stanowi ona furtkę dla amerykańskich korporacji, umożliwiającą im podważanie norm i regulacji europejskich za pośrednictwem ich kanadyjskich spółek zależnych. Jedyne, co amerykań-

ski gigant rolniczy, energetyczny czy farmaceutyczny musiałby zrobić, by zakwestionować europejskie normy w ramach mechanizmu ISDS, to wykorzystać swoje istniejące kanadyjskie spółki zależne – a takich jest już wiele – lub utworzyć nową spółkę w Kanadzie.

Jeśli Europejczykom uda się zapobiec wpisaniu mechanizmu ISDS do partnerstwa TTIP, ale pozwoli się na zawarcie umowy CETA w obecnej formie, amerykańskie korporacje będą miały takie same możliwości pozywania europejskich krajów, jak gdyby podpisano porozumienie TTIP zawierające klauzulę o ISDS.

Timothé Feodoroff z TNI twierdzi, że umowa CETA umożliwi dużym amerykańskim firmom działającym w sektorze ropy naftowej i gazu kwestionowanie europejskich zakazów dotyczących szczelinowania hydraulicznego. Zauważa on, że w tym celu wystarczy, by firmy te miały spółkę zależną lub biuro w Kanadzie.

Kanada już wykorzystwała trwające negocjacje w sprawie umowy CETA, aby zmusić Europę do osłabienia dyrektywy w sprawie jakości paliwa, czyli kluczowego aktu prawnego UE, pozwalającego na rozróżnienie pomiędzy różnymi rodzajami importowanych paliw w zależności od generowanego przez nie poziomu emisji CO₂. Organizacja Friends of the Earth Europe (FoEE) uważa, że zapewni to nieograniczony dostęp do Europy ropy naftowej pochodzącej z piasków bitumicznych z prowincji Alberta, w przypadku której poziom emisji CO₂ jest o 23% wyższy niż w przypadku konwencjonal-

Umowa CETA stanowi furtkę dla **amerykańskich** korporacji, umożliwiającą im podważanie norm i regulacji **europejskich** za pośrednictwem ich **kanadyjskich** spółek zależnych.

nych zasobów ropy. Taki scenariusz wspiera rząd kanadyjski.¹⁵

Mike Hudema z Greenpeace Canada ubolewa nad tym, że kanadyjski rząd, zamiast zająć się zapobieganiem zmianom klimatu, usiłuje zmusić inne rządy do osłabienia wysiłków w tej dziedzinie, po to, by sprzedać więcej zanieczyszczającej ropy.

Wielu Europejczyków niepokoi również to, że partnerstwo TTIP doprowadzi ostatecznie do obniżenia norm w dziedzinie bezpieczeństwa żywności i dobrostanu zwierząt, które są zasadniczo wyższe w Europie niż w USA. Organizacje FoEE i Center for Food Safety (Centrum Bezpieczeństwa Żywności) z USA ostrzegają, że wymagania TTIP w zakresie współpracy regulacyjnej dadzą nowej instytucji, złożonej z ekspertów w dziedzinie handlu i regulacji, uprawnienia do filtrowania wszystkich nowych przepisów dotyczących bezpieczeństwa żywności, przekazując w ten sposób władzę dotychczas sprawowaną przez rząd przedstawicielom przemysłu.¹⁶

Widać już pierwsze oznaki tego procesu. Europa wycofała zakaz dotyczący wołowiny odkażanej kwasem mlekowym, aby ułatwić negocjacje zarówno w sprawie TTIP, jak i CETA, ponieważ oba kraje będące jej partnerami w tych porozumieniach zezwalają na tę praktykę i dążą do otwarcia rynku europejskiego na ich eksport wołowiny. Gdyby jednak w przyszłości UE zdecydowała się przywrócić zakaz tej praktyki, firmy z sektora agrobiznesu z USA mogłyby pozwać Unię na mocy CETA i żądać odszkodowania.

Food and Water Watch Europe (FWWE) ostrzega w ważnym raporcie, że porozumienia TTIP i CETA mogą zostać wykorzystane do podważenia surowszych przepisów europejskich dotyczących GMO. Jak zauważa FWWE, obecnie w Europie do użycia dopuszczony jest tylko jeden zmodyfikowany genetycznie gatunek zboża, a powierzchnia zmodyfikowanych genetycznie upraw na tym kontynencie stanowi mniej niż 1 promil areału GMO na całym świecie. Przedsiębiorstwa biotechnologiczne ze Stanów Zjednoczonych, takie jak Monsanto i Dow, będą mogły zgłaszać roszczenia z powodu opóźnień w zakresie wydawania zezwoleń w Europie za pomocą mechanizmu ISDS w

ramach TTIP lub CETA, a europejskie firmy biotechnologiczne, takie jak BASF i Syngenta, będą mogły atakować amerykańskie próby stanowienia przepisów dotyczących etykietowania żywności.¹⁷

Również amerykańskie firmy oferujące prywatną opiekę medyczną będą mogły wykorzystać umowę CETA do uderzenia w publiczną służbę zdrowia. John Hilary z organizacji War on Want z Wielkiej Brytanii zauważa, że negocjacje w sprawie TTIP dotyczą zarówno opieki zdrowotnej i usług medycznych, jak i usług stomatologicznych. Jego zdaniem stanowi to zagrożenie dla angielskiego systemu opieki zdrowotnej (National Health Service, NHS). Po latach prywatyzacji pojawiają się coraz częściej głosy, że należy przywrócić kontrolę publiczną nad NHS.

Jednak, według Hillary'ego, jeśli jakikolwiek rząd spróbowałby w przyszłości to zrobić, mogłoby stać się to przedmiotem sporów pomiędzy inwestorem i państwem w ramach TTIP albo w ramach CETA - nawet jeśli nie dojdzie do ratyfikacji TTIP lub jeśli porozumienie to nie będzie zawierać klauzuli o ISDS.¹⁸

Przed podobnym zagrożeniem stoi ruch na rzecz ponownego upaństwowienia prywatnych usług wodociągowych. Chociaż zasoby wodne nie wchodzą w zakres umowy CETA, prywatne usługi jej podlegają. Kiedy samorząd dokona już prywatyzacji usług wodociągowych, inwestorzy z Ameryki Północnej będą mogli domagać się odszkodowań w ramach mechanizmu ISDS. Jak zauważa Brent Patterson, dyrektor polityczny organizacji Council of Canadians (Rada Kanadyjczyków), wiele publicznych funduszy emerytalnych z Ameryki Północnej zainwestowało w prywatne usługi wodociągowe na całym świecie.

Patterson zastanawia się, co by się stało, gdyby Anglia zdecydowała się przestać płacić wyższe opłaty za wodę i ponownie upaństwowić sprywatyzowane usługi wodociągowe. Inwestorzy kanadyjscy mogliby to zakwestionować. Fundusz emerytalny Ontario Teachers' Pension Plan posiada 27% udziałów firmy Northumbrian Water Group (dostarczającej wodę do około 4,4 mln konsumentów w Anglii), a fundusz Canada Pension Plan posiada jedną trzecią udziałów firmy Anglian Water Services

(zapewniającej wodę około sześciu milionom osób). Obie firmy przynoszą duże zyski tym kanadyjskim funduszom emerytalnym a stanowią jedynie wierzchołek góry lodowej.¹⁹

Zresztą sama umowa CETA zagraża normom ochrony środowiska w Europie. 75% światowych przedsiębiorstw górniczych ma swoją siedzibę w Kanadzie, ponieważ zasady dotyczące obrotu giełdowego są w naszym kraju bardzo liberalne. W branżowym raporcie wykazano, że sytuacja kanadyjskiego przemysłu górniczego pod względem ochrony środowiska i przestrzegania praw człowieka jest najgorsza na świecie.²⁰

Kanadyjska firma Gabriel Resources miała zamiar zbudować w Rumunii największą w Europie kopalnię złota i zainwestowała w tym celu we wczesny etap prac poszukiwawczych. Ale sprzeciw społeczności lokalnej przeciwko kopalni odkrywkowej w regionie Rosia Montana doprowadził do zaniechania projektu. Firma ogłosiła, że zamierza ubiegać się o ok. 2,7 mld EUR odszkodowania, oraz że umowa CETA pomogłaby w realizacji jej interesów. Umowa CETA dałaby podobne uprawnienia także kanadyjskiemu przedsiębiorstwu górniczemu Eldorado Gold, umożliwiając mu pozwanie Grecji, jeśli rząd Syriza dotrzyma obietnicy zatrzymania budowy szkodliwej dla środowiska kopalni w Skouries na północy kraju.

A co z próbami reformy mechanizmu ISDS?

Wspomniane porozumienia oraz inne proponowane umowy handlowe i inwestycyjne spotkały się w Europie z dużym sprzeciwem, a najwięcej oponentów zebrał mechanizm ISDS. Miliony obywateli i obywateli w całej Europie wyraziło swoje zaniepokojenie poprzez petycje oraz na forum parlamentów Francji, Niemczech, Austrii, Belgii, Węgier i Grecji. W październiku 2015 r. ponad 250 000 osób w Berlinie wzięło udział w proteście przeciw umowom o wolnym handlu ze Stanami Zjednoczonymi i Kanadą. „To największy protest w tym kraju od wielu, wielu lat” – powiedział w swoim przemówieniu do demonstrantów Christoph Bautz, przewodniczący ruchu obywatelskiego Campact.²¹

W odpowiedzi na ten protest Komisja Europejska ogłosiła plan „reformy” mechanizmu ISDS, poprzez ustanowienie nowego trybunału inwestycyjnego (Investment Court System, ICS), który zastąpiłby inne mechanizmy we wszystkich obecnych i przyszłych umowach inwestycyjnych. W lutym 2016 r. Kanada i UE ogłosiły, że wprowadzono także zmiany do rozdziału umowy CETA poświęconego inwestycjom.

W oświadczeniu Komisji Europejskiej w sprawie powyższych zmian napisano: „Umowa CETA jest potwierdzeniem nowego podejścia UE do inwestycji i mechanizmu rozstrzygania sporów”. W dokumencie tym stwierdzono, że umowa CETA stanowi „zdecydowane zerwanie z przeszłością, na dwóch poziomach:

1. Zawiera wyraźne odniesienie do uprawnień regulacyjnych rządów wykonywanych w interesie publicznym oraz mówi o jaśniejszych i bardziej precyzyjnych normach w zakresie ochrony inwestycji (...);
2. Ustanawia niezależny system sądów inwestycyjnych, składający się ze stałego trybunału i trybunału apelacyjnego (...), w ramach którego postępowania w zakresie rozstrzygania sporów będą prowadzone w sposób przejrzysty i bezstronny”.

Jednak jeszcze zanim ogłoszono ten „zreformowany” system w ramach CETA, spotkał się on ze znacznym sprzeciwem. Odpowiadając na powyższe oświadczenie, Rada Kanadyjczyków określiła te propozycje jako pozorne modyfikacje, ponieważ pomimo nich międzynarodowe korporacje po obu stronach Atlantyku nadal będą mogły pozywać rządy Kanady i Europy. Kosmetyczne zmiany w procesie rozstrzygania sporów nie likwidują tej jego podstawowej wady.

Dr Gus Van Harten, uznany ekspert w dziedzinie prawa handlowego z Osgoode Hall Law School, przyznaje, że zmiany w procesie rozstrzygania sporów są „znaczące”. Utrzymuje on jednak, że zasadniczo „mechanizm ISDS jest antydemokratyczny, daje niezwykle duże uprawnienia i przywileje zagranicznym inwestorom i przynosi korzyści głównie dużym firmom międzynarodowym i bardzo bogatym jednostkom, nie wiąże tych uprawnień i przywilejów z odpowiedzialnością podlegającą zaskarżeniu, nie szanuje instytucji krajowych,

w tym sądów, prowadzi do ryzyka utraty miliardów dolarów przez podatników oraz nie ma żadnego popartego dowodami uzasadnienia w relacjach pomiędzy krajami, których systemy sądownictwa są rzetelne i jednoznacznie lepsze od mechanizmu ISDS²²

W raporcie opublikowanym tuż przed oświadczeniem UE i Kanady, niemieckie stowarzyszenie sędziów (Deutscher Richterbund, DRB), które reprezentuje 16 tys. sędziów i prokuratorów, sprzeciwiło się ustanowieniu systemu sądów inwestycyjnych, twierdząc, że nie ma ku temu „ani podstawy prawnej, ani potrzeby”. DRB oświadczyło, że założenie, iż sądy w państwach członkowskich Unii Europejskiej nie wystarczają do zapewnienia odpowiedniej ochrony prawnej zagranicznym inwestorom jest całkowicie bezzasadne. Niemiecka organizacja podkreśliła: „Specjalne sądy wyłącznie dla pewnych grup to złe rozwiązanie”.

W ostrej analizie obejmującej także nowe brzmienie umowy CETA 17 europejskich organizacji społeczeństwa obywatelskiego stwierdziło, że nowy system wciąż jest problematyczny. „Umożliwiłyby tysiącom firm omijanie krajowych systemów prawnych i pozywanie rządów poprzez równoległe trybunały, kiedy tylko przepisy i regulacje podkopywałyby ich zyski. Stworzyłyby warunki do wypłacania wielkim firmom miliardów dolarów pochodzących z pieniędzy podatników... System ICS to wersja zombie systemu ISDS”.

Jest jeszcze jeden problem związany z tymi reformami – Stany Zjednoczone je całkowicie odrzuciły. Stefan Selig, Zastępca Sekretarza ds. Handlu USA, powiedział w maju 2015 r., że Stany Zjednoczone nie widzą potrzeby tworzenia nowego trybunału międzynarodowego do rozstrzygania sporów w ramach TTIP oraz potwierdził ważność obowiązującego systemu ISDS.²³³

Co możemy zrobić na poziomie międzynarodowym żeby uchronić Europę przed tymi porozumieniami?

Niniejszy dokument napisano, by pokazać Europejkom i Europejczykom, dlaczego umowa CETA ma takie samo znaczenie jak partnerstwo TTIP, oraz by wspomóc tworzenie ruchu kanadyjskich, europejskich i amerykańskich aktywistów i organizacji, zwalczającego te szkodliwe umowy.

Jest niezwykle ważne, by europejscy aktywiści i organizacje traktowały priorytetowo umowę CETA, ponieważ zostało mało czasu na udaremnienie jej zawarcia. Oznacza to, jak napisała koalicja Seattle to Brussels Network w liście otwartym do rządów europejskich i Parlamentu Europejskiego, że musimy żądać, by Komisja Europejska dokonała kompleksowej analizy tekstu umowy CETA, a także skutków tego porozumienia dla praw człowieka, ochrony zdrowia, zatrudnienia, ochrony środowiska oraz demokratycznych zasad. W ten sposób wybrani przez społeczeństwo przedstawiciele i przedstawicielki spełnić mogą swój obowiązek ochrony interesu publicznego. Komisja i wybrane przez społeczeństwo organy muszą być w stanie odpowiedzieć na rosnące zaniepokojenie w sprawie umowy CETA oraz zorganizować publiczną debatę na ten temat.

Organizacja Seattle to Brussels Network wzywa też posłanki i posłów do Parlamentu Europejskiego, aby nie podpisywali umowy CETA, przynajmniej do czasu uzyskania wiarygodnych odpowiedzi na te liczne pytania. Organizacja oznajmiła: „Naszym zdaniem hipotetyczne 0,09% dodatkowego wzrostu prognozowanego w badaniu wykonanym przed rozpoczęciem negocjacji w 2008 r. nie uzasadnia ślepego podpisywania porozumienia, które opracowały w głównej mierze korporacyjne grupy interesu, aby zwiększyć presję wywieraną na demokrację i na nasze prawa”²⁴⁴

Ponadto istotne jest, abyśmy przekonali rządy naszych krajów, by zobowiązały się do wysłania tekstu umowy CETA do ratyfikacji przez organy ustawodawcze wszystkich 28 państw członkowskich UE a nie tylko przez Parlament Europejski. Wiele rządów zgłosiło znaczne obawy co do umowy CETA i mechanizmu ISDS, dlatego też każdy z nich powinien mieć możliwość

głosowania w sprawie tego kontrowersyjnego porozumienia.

My w Kanadzie wykonamy naszą część pracy, współpracując z naszym rządem .

Być może to właśnie tworzenie międzynarodowych ruchów działających na rzecz sprawiedliwości – jest najważniejszą rzeczą, jaką możemy zrobić. Musimy walczyć z władzą ekonomiczną i polityczną oraz stojącą za nią siłą korporacji, która tworzy koncepcje takie jak mechanizm ISDS. Globalizacja gospodarcza, niepohamowany wzrost, deregulacja ochrony środowiska, ochrony zdrowia i norm bezpieczeństwa, prywatyzacja służb publicznych, dominacja rynku – to znaki rozpoznawcze TTIP, CETA i ISDS. Musimy zastąpić te priorytety innymi, jeśli chcemy, by przetrwało nasze społeczeństwo i cała nasza planeta.

Jest **niezwykle ważne**, by europejscy aktywiści i organizacje traktowały priorytetowo umowę CETA, ponieważ zostało mało czasu na udaremnienie jej zawarcia.

Endnotes

1. Campbell, Bruce. *FTA at 25, NAFTA at 20*. Canadian Centre for Policy Alternatives (CCPA). Grudzień 2013 r.
2. Sierra Club of Canada, Sierra Club US, Council of Canadians, Mexican Action Network on Free Trade i Institute for Policy Studies. *NAFTA: 20 Years of Costs to Communities and the environment*. Marzec 2014 r.
3. CCPA. *Making Sense of the CETA: An Analysis of the final text of the Canada-European Union Comprehensive Economic and Trade Agreement*. Wrzesień 2014 r.
4. Transnational Institute. *State of Power, 2015, An annual anthology on global power and resistance*. 2015 r.
5. Whittington, Les. "EU trade pact could weaken Ottawa's power to regulate banks." *Toronto Star*. 7 września 2015 r.
6. Corporate Europe Observatory. *TTIP: Regulations Handcuffed*. 28 stycznia 2015 r.
7. Kennedy Jr., Robert F. *Crimes Against Nature, How George W. Bush and His Corporate Pals Are Plundering the Country and Hijacking Our Democracy*. HarperCollins. 2005 r.
8. Barlow, Maude. *Blue Betrayal, The Harper Government's Assault on Canada's Freshwater*. Council of Canadians. 2015 r.
9. Barlow, Maude. *Broken Covenant: How Stephen Harper Set Out To Silence Dissent and Curtain Democratic Participation in Canada*. Council of Canadians. 2015 r.
10. Mann, Howard. *ISDS: Who Wins More, Investors or States?* IISD dla UNCTAD. 24 czerwca 2015 r.
11. Eberhardt, Pia i Olivet, Cecilia. *Profiting from injustice: How law firms, arbitrators and financiers are fuelling an investment arbitration boom*. Corporate Europe Observatory i Transnational Institute. Listopad 2012 r.
12. Ibid.
13. Biuro Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Praw Człowieka. "UN experts voice concern over adverse impact of free trade and investment agreements on human rights." 2 czerwca 2015 r.
14. CCPA. *NAFTA Chapter 11 Investor-State Disputes to January 1, 2015*. Styczeń 2015 r.
15. Friends of the Earth Europe. *Dirty deals: How trade talks threaten to undermine EU climate policies and bring tar sands to Europe*. Lipiec 2014 r.
16. Centre for Food Safety, GRAIN, IATP. *How TTIP undermines food safety and animal welfare*. Luty 2015 r.
17. Food and Water Watch Europe. *TTIP and Genetically Engineered Foods*. Kwiecień 2015 r.
18. Hilary, John. "On TTIP and the NHS, they are trying to bamboozle us." 14 lipca 2014 r.
19. Patterson, Brent. "Europeans face investor-state challenges with CETA." Council of Canadians. 12 listopada 2013 r.
20. Whittington, Les. "Canadian mining firms worst for the environment, rights: Report." *Toronto Star*. 19 października 2010 r.
21. Reuters: "Hundreds of thousands protest in Berlin against EU-U.S. trade deal." October 10, 2015
22. wiadomość e-mail, marzec 2016 r.
23. EU Observer. "US rejects EU proposal on free trade tribunal." 11 maja 2015 r.
24. Seattle to Brussels Network. "CETA – Open letter." Lipiec 2015 r.

